

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.Д.

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

12+

№ 91
(19722)

2023 чылдың
ноябрь 29
среда

Хүннүң үнери — 08:11
Ажары — 16:37
Хүн дурту — 8:15

Танцы — сагыш-сеткилдин илереди

Материалды 12-ги арындан номчуур.

Баштайгы сооктарны эртип алыр бис...

2017 чылдан бээр боттандырып эгелээн "Социал хөмүр-даш" төлевилелдин деткимчези-биле одаар чүүл алыр өг-бүлелерниң саны 2022 чылга чедир көвүдөп турган...

/ 3-кү арында

Солун кандыг-даа таварылгада чырыкче үнер...

«Чаа орук» солуннун кол редактору, Россияның Журналистер эвилелиниң, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Вячеслав Монгуштун төөгүлүг сактышкыннары...

/ 6-7-ги арыннарда

20

автобусту найысылалдың
автопарыгынга немей садар.

2024 чылда республика бюджетинин дугайында хөй-ниитинин дыңнаашкыннары болуп эрткен

Ноябрь 27-де Тыва Республиканың Чазанга «2024 чылда болгаш 2025 база 2026 чылдарның планнныг үе-чадазында республика бюджетинин дугайында» хоойлу төлевилелин хөй-ниити номчулгалары болуп эрткен.

Ук номчулгаларга Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары, Тыва Республиканың сайыттары, федералдыг болгаш республика чергелиг албан черлеринин база албаннарының, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының, Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының эрге-чагыргаларының төлээлекчи болгаш күүсекчи органның, а ол ышкаш хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Дээди Хуралдың бюджет, үндүрүглер, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетинин даргазы Алдын-кыс Коңгар дыңнаашкыннарың таарыкчызы болган. Ынчал-ажок ук ажил-хемчегни Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа ажиткан. Республиканың кол саң-хөө документизин амыр звес геополитиктиг болгаш эконо-

миктиг байдалдарда ажилдап кылган дээрзин ол демдеглээн. Түннелинде, республика бюджетинин төлевилелинде бо үеге чогумчалыг шиитпирлерни сырып каттыштырган. РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң тодаратканы социал хүлээлгелерни болгаш национал төлевилелдерни ук документ магадылап турар.

Бюджеттиң бүгү чарыгдалдарының 89 хуузу тодаргай 35 программаның иштинге эртер дээрзин айтып каары чугула. Социал адырның болгаш республиканың экономиктиг хөгжүлдизинче угланган чарыгдалдар мурнады көөр чүүлдер болуп хевээр артар.

Тыва Республиканың Баштыңының өмүнээзинден хөй-ниити дыңнаашкыннарының киржикчилеринге Тыва Республиканың Чазаның оралакчы даргазы Олег Лукин байыр чедирген. 2024 чылда болгаш 2025 база 2026 чылдарның планнныг үе-чадазында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинин дугайында баш бурунгааргы көргүзүлгелеринин дугайында Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдэ болгаш үлетпүр сайыды Айдыс Сатилеткээн.

Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Орлан Достай чыылганнары хоойлунун төлевилели-биле допчу таныштырган. Бодунуң ээлчээнде ол 2024 чылда республика бюджетинин орулгалыг кезээ

56 млрд 139 сая, а чарыгдалдары 56 млрд 567 сая рубль түңгө баш удур көрдүнген деп чугаалаан. Чедишпес акша-хөреңгинин түңү – 428 сая рубль.

Тыва Республиканың Саналга палатазының ук хоойлу төлевилелинге берген түңнелин Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Шончалай Эренчин таныштырган.

Дыңнаашкыннарга Россия Федерациязының сенатору Дина Оюн, Тыва Республиканың Баштыңының чанында хамааты эгелээш-

киннерни деткиринин талазы-биле чөвүлелдин даргазы Хонук-оол Монгуш, парламентижи комитеттеринин даргалары Эрес Хуурак, Юрий Ооржак, Аяна Монгуш, Дээди Хуралдың депутаты Вера Левина, Тыва Республиканың профэвилелдеринин даргазы Галина Сюрюн, Орус географтыг ниитилелдин Тывада салбырының даргазы Кара-кыс Донгак, ИХЯ-ның Хоочуннар эвилелинин даргазы Марат-оол Ондар, эртемнер доктору Ульяна Бичелдей болгаш Тываның эвээш санныг чоннарының өмүнээзинден Экер-оол Манчын олар сөс ап, айты-

рыгларын салганнар. Хөй-ниити дыңнаашкыннарының үезинде дыңналган саналдарны болгаш айтырыгларны ТР-ниң Дээди Хуралының бюджет, үндүрүглер, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетке сайгарып көөр болгаш Хөй-ниити дыңнаашкыннарының сүмелеринин төлевилелинче киирер.

Республика бюджетинин төлевилелин бирги номчулгалы дүүн, ноябрь 28-те, ТР-ниң Дээди Хуралының ээлчеглиг хуралына эрткен.

/ А. ХЕРТЕК
белеткээн.

Агаарны ыштаалдырарын эвээжедир

Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыг Тываның найысылалының агаарын чүдередин эвээжедир ажилдарның кайы хире чоруп турарын дыңнаткан. Бо чылдың эгезинде республиканың Чазаның Сибирьниң генерация компаниязы-биле (СГК) энергетика адырында кады ажилдажылга дугайында ат салганы дугуржулгалы езугаар хемчеглер эртип турар. Документ езугаар хуу сектор хереглекчилерин база одаар улуг объектилерни төпчүткен чылыг хандырылгалың шилчидеринге байдалдарны тургузар экологтук хемчеглер комплекзин күүседир уjurлуг.

Кызылдың ЧЭТ-биле дугуржулга езугаар төпчүткен чылыг хандырылгалың административтиг болгаш коммерциялыг оран-саваларны чоорту

кожар. 12 улуг объектинин бежин чылыг четкизинин магистралында кошкан. Бо чоокку үеде «Тываавтодорнуң» бажыңын, чыл төнчүзүңгө чедир «Сүбедей» УСК-ны төпчүткен одалгага кожарын Владислав Ховалыг дыңнаткан. Кызылдың президентинин кадет училищезин кожар ажилдар эгелей берген.

2024 чылдың даңзызында 16 объектини кожары планнаттыңан, ооң саңында 55-ки дагжы мото-адыгжы бригаданың бөлүк бажыңнары, Кызылдың хлеб комбинаты, Магистральная кудумчузунда алды садыг объектилер, «Аристократ» ресторан бар.

Төпчүткен чылыг хандырылгалың чер бажыңнар ээлери база шилчип ап болур. Ону кылдырарда, Кызылдың ЧЭТ-че баар. Бажыңның турар черинден база чылыг четкизинден кайы хире ыраан көрүп, ону кожары билдинер.

2022 чылда Кызыл «Арыг агаар» федералдыг төлевилелде киржип турар болгаш, ооң хемчеглери күүселдеде. Амгы үеде шинчилел ажилдары чоруп турар, ооң түңнелдери-биле тодаргай хемчеглерни ажилдап кылыр. Хоорайның ыш айтырын шиитпирлээри-биле, чылыгның өске дөстөрүн – газты, чырыкты ажыглаарын, чылыг четкизинге коштунарын көрүп турар. Төлевилелди 2025 чылдың ортаа үезинден эгелээш 2030 чылга чедир боттандырат.

«Арыг агаар» федералдыг төлевилел күүселдези-биле печкалыг хуу бажыңнары чырык одалгалың шилчидеринге «Росчетки» кады ажилдаарына беленин дыңнаткан. Республиканың баштыңы Владислав Ховалыг биле «Росчетки Сибирьниң» чингине директору Павел Акилин ол уланыышкында кады ажилдажылга дугуржулгалың аттарны

бо чайын Петербургтун делегейниң экономиктиг шуулганының үезинде (ПМЭФ) салган.

Ийи тала чырык одалгалың шилчир шенелде төлевилелди Кызыл хоорайның хуу секторунга, оң база солагай тала-кы эриктелерин, Вавилин ээтпээнин дачаларына база бажыңнарына эгелээрин планнаан. Бо үеде тарифтер аразының ылгалыңа компенсацияның хемчээлин санап, чиигедилгени бээринин системазын ажилдап кылып,

акшаландырышкынның дөзүн тодарадып турар.

– Төлевилелче миллиард түңнүг акша салышкыны херек. Кызыл агломерациясында 19 муң ажыг хуу бажыңнары чылыг бээр өске дөстөр – газ, чырык, чылыг магистралың кожар ажилдарны беш чыл дургузунда кылыры көрдүнген. Каа-Хем суурну база төлевилелче киирер аргазын көрүп турар – деп, Владислав Ховалыг дыңнаткан.

/ Тываның Чазаның парлалга албаны.

Баштайгы сооктарны эртип алыр бис...

2017 чылдан бээр боттандырып эгелзэн «Социал хөмүр-даш» төлевилелдин деткимче-биле одаар чүүл алыр өг-бүлелерниң саны 2022 чылга чедир көвүдөп турган. Чижээлээрге, 2018 чылда 1061 өг-бүлө алган болза, 2021 чылда 3222 өг-бүлөгө чедир өскөн. 2023 чылда социал дуза-биле одаар чүүл алыр өг-бүлелерниң саны элзэн эвээжзэн – 2971 өг-бүлө чагыгларны кириген. Ооң чылдагаанын өг-бүлелерниң күрүнөдөн ап турар төлевирлериниң көвүдээни-биле деп социал камгалал органнары тайыл-бырлап турар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дыңнадып турары-биле алырга, бо кыжын халас хөмүр-даш болгаш ыяш алыр өг-бүлелерниң хей кезини оттулар чүүл-биле хандырынган.

Ниитизи-биле социал деткимчени 2726 өг-бүлө алган. Оларга 5885,88 тонна хөмүр-даш болгаш 359 куб метр ыяшты дүжүрүп берген.

Каа-Хем кожуун чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы, Айлана Уванзай:
– Бо чылын «Социал

хөмүр-даш» төлевилелиниң деткимче-биле 129 өг-бүлө одаар чүүлдү алган. Ол дээр-ге дөрттөн хей ажы-төлдүг өг-бүлелер болуп турар. Өреге бүрүзүңе 2 тонна хөмүр-даш көрдүнгөн. Төлевилел эгелзэнден бээр ук деткимчени Каа-Хем кожуунун 898 өг-бүлөзү алган.

Төлевилелдин киржикчизи, Клара Монгуш:
– Беш ажы-төлдүг

анияк өг-бүлө бис. «Социал хөмүр-даш» губернатор төлевилелинде ийи дугаар чыл киржип, күрүнениң деткимчезин ап тур бис. Бо төлевилелдин ачызында ажы-төлүм-биле чылыг бажында чурттап олур бис. Өөм ээзи тускай шериг операциязынга киржири-биле чоокта чаа аътаныпкан. Хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге көрдүнгөн деткимче дээш өөрүп четтиргенимни

илеридир-дир мен. Ниитизи-биле беш тонна хөмүр-даш-биле кыштаар бис. Ооң барык дөртөн беш хуузун күрүнө биске бергени бо. Хей ажы-төлдүг өг-бүлөгө дыка улуг деткимче-дир ийин. Деткимчеге алган хөмүр-дажыыс-биле баштайгы сооктарны эртип алыр-дыр бис.

/ Айдың ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

20 автобусту немей садар

Сооктар дүжүргө, найысылалдың кудумчуларында хей-ниити транспорт, пассажирлер сөөртүлгези дээн ышкаш айтырыглар чидигленип-ле эгелээр. Республиканың хей-ниити транспорт айтырыгларын шийтпирлээр — найысылал Кызылдың мэриясының мурнады көөр сорулгаларының бирээзи. Амгы үеде хоорай чурттакчыларын аргыштырар транспорт график езу-гаар штаттыг чурумда ажылдап турар.

— Хоорайның Вавилин ээпзэнче хүннүң-не 6 автобус үнүп турар. Ол ышкаш 18, 25, 15а, 5а, болгаш 2а маршруттарда чигелделиг автобустар база бар. 2а маршруттан өске автобустар ийи-ийилеп халып турар. 13 дугаар маршрутче хуу автобустар-биле кады хүнде 5–6 автобус үнүп турар — деп, «Автоколонна 17» КХН-ниң кол диспетчери Айсуу Ондар чугаалаан.

Кандыг-даа техника-биле дөмей автобустар база үрелир, ылаңгыя кышкы үеде. Ындыг байдалдарда саадаашкынар тургуспазы-биле «Автоколон-

на 17» КХН-ниң ажылдакчылары өске транспортту линияже үндүрүптер.

— Маршруттарның расписаниезин дежурный диспетчерлер хайгаарап турар. Ону «Глонасс» капсырылга таварыштыр көөр. Автобустар чогум четчир, ынчалза-даа техника бо-ла үрели бээр, ындыг таварылгаларда берге-дээшкынар тургустуна бээр-дир — деп, кол диспетчер демдеглзэн.

«Угааныг транспорт» деп капсырылганы кижиле бүрүзү ажылдап болур. Ооң дузазы-биле автобусту үр манап тур-базы-биле, кайда кел чыдарын

көрүп алыр аргалыг.

Хоорайның хей-ниити транспортундан аңгыда, штаттыг режимде хоорай чоогунуң болгаш кожууннар аразының автобустары база ажылдап турар. Найысылалдың автопарыгын чыл санында чаартып турар-даа болза, бир берге айтырыг — кадрлар айтырыы дээрзин «Туваавтотранстың» директору чугаалап турар.

— Хоорай чоогунуң транспорттары ажылдап турар, ол дээр-ге 105, 104, 106, 107 маршруттар-дыр. Олар чурум езу-гаар ажылдап турар. 104 дугаар маршрутче немей үш автобусту ажылдадып болур

бис, ынчалза-даа чолаачылар чедишпезинден немей автобустар ажылдадыр арга чок болуп турар.

Кожууннар аразынга пассажирлер аргыштырар 4 маршрут бар: Кызыл — Эрзин (неделяда 3 катап чоруп турар), Кызыл — Хандагайты (неделяда 1 катап), Кызыл — Ак-Довурак (неделяда 7 катап) база чоокта чаа ажылдай берген Кызыл — Тээли маршрут (неделяда 3 катап) — деп, директор Айдың Күнзек дыңнаткан.

Чурттакчы чоннуң аргыжылгазын экижидер ажылдар уламчылап турар. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның чедишкыниң ажылының ачызында РФ-тиң Транспорт яамызы регионну чыл санында чаа автобустар-биле хандырып турар. Ол ажылды келир чылын база планнап турар.

Хоорайның автопарыгын улгаттырар сорулга-биле найысылалдың мэриясында күрүнө лизингизиле 20 автобус садып алыр сорулга салдыгган. Ол ышкаш хоорайның мэриясы пассажирлер аргыштырар лицензиязы бар хуу сайгарлыкчыларны кады ажылдажылгаже чалап турар.

/ Алдынай СОЯН
белеткзэн.

Лауреаттар илереттинген

2023 чылда эртем ажылдакчыларының чедишкыниң дээш республика Баштыңының шаңналдарын тыпсыр дугайында шийтпирни Тываның Чазаа бадылаан. Республиканың башкарыкчы эртем албан черлерин төлээлзэн дөрт эртемденер мөөрейниң тиелекчилери болганын чарлаан.

Тываның көдээ ажил-агының эртем-шинчилел институтунуң мал ажил-агы болгаш ветеринария килдизиниң улуг эртем ажилдакчызы, көдээ ажил-агы эртемнериниң кандидаты Чечена Самбу-Хоо — лауреаттарның санында. Тываның байдалында аңгы-аңгы уксааның өшкүлерин өстүрүп-көвүдөдиринге тураскааткан ооң шинчилелдери шаңналга төлөптүг болган.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институттуң ажилдакчызы, техниктиг эртемнерниң кандидаты Маргарита Молдурушкун республиканың экологтуг чидиг айтырыгларын шийтпирлээрин өөренип көргөн. Хову-Аксының ко-балыт комбинатының артынчыларын чок кылыр аргаларны, тууйбунуң быжыындан дудак чок керамиктиг тудуг материалдарын бүдүреринге чыгы берген шламны ажылдаар арганы ажылынга шинчилзэн.

Тываның күрүнө университетиниң инженер-техниктиг факультетиниң башкылары, техниктиг эртемнерниң кандидаттары Анай-Хаак Калдар-оол биле Эрес Олбул кады үш ажылды мөөрейге кириген. Оларның шинчилелдери тудуг-биле харылзаалыг — чижээ, демир-бетон кылыгларның быжыын санаар модельдерни саналдааннар. Оларның ачызында ТывКУ иштики бедик базыышкын адаанга ажылдаар ядерлиг реакторлар тудуунга болгаш өске-даа ишкит тудугларга ажылдап болур улуг базыышкыныг корпусарны эптээриниң технологиязынга патентини алган.

Тываның Баштыңының эртем болгаш техника адырында 80–80 муң рубль түңнүг үш шаңналын чылдың-на тыпсып турарын сагындыраал. Тускай комиссияның чажыт бадылаашкыны-биле тиелекчилерни илередир. Тиелекчилерге акша шаңналдары-биле кады лауреаттарның дипломнарын тыпсыр.

/ ТР-ниң Чазааның
парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел

бижи-биле шаңнаарының дугайында

Тываның эртемни сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу киригени база хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

«Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту» күрүнениң бюджеттиг эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан чериниң библиотека фондузу биле эртем архивиниң килдизиниң кол специализи Арина Тулушевна ДУГАРЖАПТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың октябрь 30

№ 365

«Тыва Республиканың алдарлыг экономизи»
хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың саң-хөө системазын сайзыраткан ачы-хавыязы, экономика болгаш саң-хөө адырында хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг экономизи»**

хүндүлүг атты

Тыва Республиканың саң-хөө органнарының хоочу-ну Кошкар-оол Доржуевич ОНДАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың октябрь 31

№ 367

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

«Башкарыкчы компания ТЭК 4» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң Ак-Довурактың котелдар дериг-херекселиниң смена даргазы Светлана Робертовна КУЛЕШОВАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 2

№ 368

«Тыва Республиканың культуразының
алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты
тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыязы, хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Кызыл кожуунунун «Төпчүткен клуб системазы» муниципал бюджеттиг албан чериниң чогаадыкчы уран чүүл удуртукчузу Долаана Александровна НАМЧЫЛ-ООЛГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 3

№ 369

Шаңнаарының дугайында

Идепкейлиг амыдыралчы туружу база хей-ниитижи ажил-чорудулгазы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

«Чөптүг Россия – Патриоттар – Шын дээш» социалисттик политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырының чөвүлелиниң даргазы Ренат Чадамбаевич ООРЖАКТЫ,

«Россия Федерациязының Коммунисттик партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада салбырының бирги секретары Роман Телманович ТАМОЕВТИ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 3

№ 370

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың экономиказын хөгжүдеринге кириген үлүг-хуузу база үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлде болгаш үлетпүр сайды Айдыс Александрович САТТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 7

№ 372

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Тыва Республикага культураны сайзырадырынга үлүг-хуузу киригени, талантылыг аныктарны кижизидип, деткимчезин көргүскени дээш **«Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш»**

Тыва Республиканың медалы-биле

Россия Федерациязының Камгалал яамызының Культура департаментизиниң директору Артем Владимирович ГОРНЫЙНЫ,

Россия Федерациязының Камгалал яамызының Культура департаментизиниң культурлуг программа килдизиниң даргазын Ольга Владимировна ФАЛЛЕРНИ,

«И. Бутманнның удуртуп турары Москваның джаз оркестри» Москва хоорайның күрүнениң бюджеттиг культура албан чериниң чогаадыкчы уран чүүл удуртукчу Игорь Михайлович БУТМАННЫ,

Россияның улустуң артизин, «Новая волна» биле «Детская Новая волна» делегей чергелиг сураглыг хөгжүм мөөрейлериниң организакчызы, «АРС» продюсер компанияның үндезлекчизи Игорь Яковлевич КРУТОЙНУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 14

№ 377

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал системазында хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Тыва Республиканың «Таңды кожуунунун төп эмнелгези» күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң Сосновка суурда фельдшер-акушер пунктузунун эргелекчизи Марина Петровна ГОРПА-НЮКТУ,

Тыва Республиканың «Таңды кожуунунун төп эмнелгези» күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң аарыг улус хүлээр салбырының эмчи сестразы Аяна Алексеевна МОМБЕЙ-ООЛДУ,

Тыва Республиканың «Таңды кожуунунун төп эмнелгези» күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң божудулга салбырының акушери Марина Багай-ооловна НАТСАКТЫ,

Тыва Республиканың «Чаа-Хөл кожуунунун төп эмнелгези» күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң дүрген эмчи дузазының келдиришчин хүлээп алыр талазы-биле эмчи сестразы Светлана Бичел-ооловна ХОВАЛЫГНЫ,

Тыва Республиканың «Таңды кожуунунун төп эмнелгези» күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң физиотерапия талазы-биле эмчи сестразы Антонина Доржуевна ОЮННУ шаңнаар.

Үндүрүг органнарынга хей чылдарда төлөптүг ажил-албаны дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Тыва Республикада Федералдыг үндүрүг албанының эргелелиниң НДФЛ болгаш СВ камеральдыг хыналда килдизиниң 1-ги разрядтыг улуг специализи Анна Ажыевна БАЙКАРАНЫ,

Тыва Республикада Федералдыг үндүрүг албанының эргелелиниң НДФЛ болгаш СВ камеральдыг хыналда килдизиниң күрүне үндүрүүнүн улуг инспектору Инга Петровна ХУНДАНОВАНЫ шаңнаар.

Иштики херектер органнарынга хей чылдар иштинде төлөптүг ажил-албаны дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Тыва Республикада Иштики херектер яамызының хоочуну, полицияның майору Виктор Васильевич КАРА-САЛДЫ,

Тыва Республикада Иштики херектер яамызының хоочуну, полицияның майору Мерген Хүлер-оолович ХОВАЛЫГНЫ,

Тыва Республикада Иштики херектер яамызының хоочуну, Тыва Республикада ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң хоочуннар организациязының кежигүнүн, полицияның подполковнигин Виталий Намнан-оолович МАЙЫН-ДЫНЫ шаңнаар.

Орук адырын хөгжүдеринге кириген үлүг-хуузу болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

«Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели» күрүнениң казна албан чериниң техниктиг хайгаарал болгаш чагыг ёзугаар кылган ажилдарны хүлээп алыр килдистиң орук ажил-агыянының эксперти Меңги Борисович БАЙЫРНЫ шаңнаар.

Транспорт адырын сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Кызыл хоорайда 4, 4 а, 6 а маршруттар талазы-биле пассажир аргыштырылганын чорудуп турар хуу сайгарлыкчы Лариса Окайтыевна МОНГУШТУ шаңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

«Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш хоойлужулга органнарының ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле автобаазы» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг албан чериниң чолаачызы Виктор Васильевич МААДЫНЫ,

Культура адырында үре-түннелдиг ажил-чорудулгазы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының**

Хүндүлел бижи-биле

«Тываның «Саян» национал хөгжүм болгаш танцы-сам театры» күрүнениң бюджеттиг албан чериниң дээди категорияның балет артизи Татьяна Шолбановна СОНГУВААНЫ,

Тыва Республиканың культуразының хоочуну Эльвира Калинин-ооловна НОРДУП-ООЛДУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 15

№ 380

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың хереглекчилериниң эрге-ажыктарын камгалаар системаны сайзырадырынга элээн улуг үлүг-хуузу киригени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты

Тыва Республикада Хереглекчилериниң эрге-ажыктарын болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар адырның хайгааралының талазы-биле Федералдыг албанының эргелелиниң хереглекчилериниң эрге-ажыктарын камгалаар килдизиниң кол специалист-эксперти Светлана Октек-ооловна МОНГУШКА тыпсыр.

Хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаар системаны сайзырадырынга база быжыглаарынга кириген үлүг-хуузу, хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг юризи»** хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның нотариалдыг округунун нотариузу Эва Канчировна ДОРЖУГА тыпсыр.

Өзүп олурар салгалды кижизидеринге болгаш өөредиринге улуг үлүг-хуузу киригени база өөредилге адырында хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың улустуң башкызы»** хүндүлүг атты

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайның № 5 гимназиязы» муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң төрзэн дыл болгаш чогаал башкызы Ефросинья Бичендеевна ОНДАРГА тыпсыр.

Культура адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты

«Надя Рушева аттыг уругларның уран чүүл школазы» Кызыл хоорайның муниципал бюджеттиг немелде өөредилге албан чериниң фортепиано класының башкызы Людмила Ивановна ПРОКОПЬЕВАГА,

«Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг профессионал өөредилге албан чериниң хөгжүм-теория дисциплиналарының башкызы Аясмаа Данзы-Белековна БАРАНМААГА,

Чөөн-Хемчик кожуунун муниципалдыг районунун чагыргазының Культура эргелелиниң даргазы Джамиля Джонова МОНГУШКА,

Тыва Республиканың Таңды кожуунунун Бай-Хаактың уругларның уран чүүл школазы муниципал бюджеттиг немелде өөредилге албан чериниң сольфеджио башкызы Оюмаа Салчаковна БАДЫРГЫГА тыпсыр.

Культураны болгаш театр уран чүүлүн сайзырадырынга үлүг-хуузу киригени дээш **«Тыва Республиканың улустуң артизи»** хүндүлүг атты

«Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджеттиг албан чериниң ши артизи Серепеа Дарбан-Хааевна МОНГУШКА.

Хоойлу чогаадыр ажил-чорудулганы хандыраарынга элээн улуг үлүг-хуузу киригени болгаш ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Аппарадының ажил-херек эргелелиниң (канцелярияның) корреспонденция килдизиниң даргазы Людмила Күжүгетовна ОНДАРГА тыпсыр.

Шиңдилгени сайзырадырынга, Тыва Республиканың шүүгү системазын сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу киригени база хей чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш **Буян-Бадыргы ордениниң III-кү чергези-биле**

Тыва Республиканың шүүгү системазының хоочуну Оскал-оол Лама-Сүрүнович САЛЧАКТЫ шаңнаар.

Өзүп олурар салгалды кижизидеринге болгаш өөредиринге улуг үлүг-хуузу киригени база өөредилге адырында хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле**

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайның № 9 гимназиязы» муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң улусчу ужурлар башкызы Светлана Чоодуевна ШУЛУУ-МААДЫРНЫ шаңнаар.

Өг-бүле институтун быжыглаарынга болгаш уруглар кижизидилгезинге кириген ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың Маадыр иези» деп атты**

Тыва Республиканың «Кызыл кожууну» муниципалдыг районунун Төлээлекчилер хуралының депутаты Ольга Геннадьевна ЕРМОЛИНАГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2023 чылдың ноябрь 15 № 381

Антибиотиктерниң шын эвес ажыгдалы дүвүренчиг байдалда

Микробтарга удур эмнер дээрже кижилерниң аарыгларга удур туржур чугула чепсээ болуп турар. Ынчалза-даа бо хүнде эртемденнерниң дүвүрели – эмчи хайгааралы чокка антибиотиктерни ажыглап турарының түннелинде, хөй-ле бактериялар оларда чаңчыгып турар. Түннелинде, анаа эмнетине бээр халдавырларны эмнээр бергедеп азы шуут болдунмастап, аарыглар непереп, антибиотиктерниң шынары чидип турар. Ынчангаш РФ-тиң Кадык камгалал яамызы 2023 чылдың ноябрь 20-ден 26-га чедир аңаа удур туржур неделяны чарлаан.

Ол дугайында тайылбырлап бээр-биле ТР-ниң Хөй-ниитиниң кадыкшыл төвүнүн профилактика талазы-биле штаттан дашкаар кол специалисти Наталья Агапова-биле чугаалаштывыс.

– **Кандыг аарыгларга антибиотиктерни ижерил? Олар организмге кандыг салдарлыгыл база аарыглар-биле канчаар туржуп турарыл?**

– Антибиотиктерни бактериялардан тывылган аарыгларга удур ажыглап турар. Олар чүгле бактерияларга күш чедер, а вирустарга кандыг-даа салдар чедирбес. Оң эки талазы — кижиниң организмниң бодунуң аарыгларга удур туржур системасы күш четпейн барган таварылгада, аар бактериялыг инфекциялар-биле туржур. Чижээ, дегдиришкени, ангина, сифилис, туберкулез дээш оон-даа өске. Антибиотиктер тыптырының мурнунда халдавырлыг аарыглардан өлүп-хораар таварылгалар хөй турган.

Антибиотиктер микроорганизмнерни узуткап, оларның өзүп-көвүдээрин болдурбас база янзы-бүрү аргаларны ажыглаар. Оларның кайызы-даа кижиниң кадыкшылын экиртиптер шынары улуг.

Кандыг-даа эмни ижерге, организмге албан бир таарымча чок салдарны чедирер. Ол ышкаш антибиотик база ындыг. Чижээ, аллергия, дисбактериоз (куду олуртур, ижин хейлендирер, хөөн булганды-рар дээш оон-даа өске), чоон шөйүндү дегдиришкени дээш оон-даа ыңай.

– **Антибиотиктерни чүгө эмчиниң сүмези чокка ижип болбазыл? Кандыг айылды тургузуп болурул?**

– Кижиг боду аарыгның вирустан азы бактериядан тывылганын тодарадыры берге азы шуут болдунмас. Шын эвес бот-эмнээшкенин янзы-бүрү бергедээшкенин тыптып, аарыгның эмнээр үезин эрттирип ап болур айыл тургустунар. Чижээ, грипптен аарый бергеш, дораан-на антибиотик ижип эгелээн-дир. Ынчан ол эм дузалавас, чүгө дээрже вируска ол күш четпес. Оон аңгыда, организмниң аарыгларга удур туржур күжүн кошкадып кааптарга, аарыг берге эртер. Антибиотик-биле профилактика чорутпас. Ол чүгле бактерияларны узуткаар.

– **Кандыг таварылгаларда антибиотикти шилири-биле анализтер дужаарыл?**

– Бактериялардан тывылган кандыг-даа аарыгны антибиотиктерге тааржыр-таарышпазын тодарадып алыр. Анализтерни дараазында таварылгаларда дужаар: халдавырлыг аарыг аар эртип турар, антибиотик-биле эмненген соонда, эвээш эвес үе (3 айдан эвээш) эрткенде, катап база антибиотик-биле

эмнээр ужурга таварышканда, иммунитетди кошканда, эмнелгеге хөй-биле чыдып эмненген түннелинде, бактериялар антибиотиктерге чаңчыга бергенде.

– **Аарыгның демдектери чиде бээрже, чүгө антибиотиктерни ижерин соксатпайн, албан бүдүн эмнээш-кин курузун алырыл?**

– Антибиотиктерниң бүдүн курузун ижерге, чүгле ынчан бактериялар өлүр. Бир эвес ону чедир ишпейн, үзүп кааптарга, бактериялар антибиотиктерниң салдарындан суларай-даа бээр болза, олар өлбес. Ол ышкаш чедир ишпээн антибиотиктер курузу бактерияларның антибиотиктерге чаңчыга бээриниң чылдагааны болур. Аарыгның демдектериниң чиде бээр дээрже чүгле эмнээшкенин шилиттинген болгаш шынарлыг чоруп турарын көргүзүп турар. Антибиотик-биле эмненириниң хуусаазы шилиттинген эмден болгаш пациентиниң аарыының байдалындан хамааржыр.

– **Антибиотиктер ижип турар үеде араганы чүгө ишпезил?**

– Арага биле антибиотиктерни деңге ижерге, организмниң артык күжү үнер. Антибиотиктиң болгаш араганың организмден үнери оожургап, организм хораннаны бээр. Ындыг таварылгада колдуунда баар, бүүректер, хан-чүрек системасы баксыраар. Оон аңгыда, арага эмнээшкенин шынарын эвээжетпишаан, антибиотиктиң бодун үрөп, бактерияларга удур ажылынган шактыктаар азы организмден антибиотиктерни дүргени-биле үндүрүп кааптар.

– **Үр үе иштинде антибиотиктер ижерге, кижиниң организмге багай салдарлыг болур бе?**

– Ийе, ижин-хырынның

ажылдаары өскерлип, куду олуртуп, хейленип, хөөн булганып дээш оон-даа өске өскерлишкенин туруп болур. Оон аңгыда, эмнерниң салдарындан гепатит, аллергия, антибиотиктерниң бактерияларга күш четпестей бээр дээш оон-даа өске бергеде-жишкенин таваржыр.

– **Кандыг таварылгаларда антибиотиктер чокка эмненип болурул?**

– Бактериялардан тыптыр халдавырлыг аарыг чиик чадада эртип турар болза, антибиотик ажыглап-барып болур. Эмчи эмнээшкенин тургускаш, оң кайы хире эртип турарын хайгаараар.

– **Бактерияларның антибиотиктерге чаңчыгарын болдурбас дээр болза, кижиг бүрүзү чүгө кылырыл?**

– Антибиотиктерни эмчиниң сүмези чокка садып алгаш, ижип болбас. Бодунуң антибиотиктерин өскелерге дамчыдып болбас. Эмчиниң сүмезин, эмниң каш катап ижерин, хемчээлин, канчаар ажыгларын албан сагыыр.

Оларны үргүлчү ишпес, эмнээшкенин аразында үезин эмниң айтышкыны болгаш эмчиниң сүмези ёзу-гаар сагыыр. Антибиотикти эмчи каш хонук ижер дээшил, ол хирени албан ижер. Чамдыкта экирий бергеш, антибиотиктерни чедир ишпейн, ара кааптар пациентилер турар. Ындыг улус катап база аарый бээр.

Ижин-хырынның микрофлоразын камгалаары-биле, пробиотикти ижери чугула. Оларны аптекада эм кылдыр-даа садып турар, ол ышкаш

/ ТР-ниң Хөй-ниитиниң кадыкшыл төвүнүн профилактика талазы-биле штаттан дашкаар кол специалисти Наталья Агапова.

йогурт болгаш кефирде база бар. Ону антибиотик ишкен соонда, бир шак эрткенде, ижип алыр. Ол ышкаш антибиотик-биле эмнээшкенин соонда, ижин-хырынның ажылдаары экижири кылдыр база ижер.

Холдарны үргүлчү чуур, балыг черлерни албан дезинфекциялаар, арыглап-аштаар. Чем кылып тургаш, арыг-силигни сагыыр. Аарыг кижилер-биле харылзашпазын кызыдар, аарыгларга удур тарылгаларны алыр, бодунуң кадыкшылы дээш харысалгалыг болур.

Антибиотиктерни чүгле эмчи бижип бээр ужурлуг. Оларны шын эвес ажыглаанындан бактериялар аңаа чаңчыгып турар.

Антибиотиктер-биле чүгле бактерияларны эмнээр. Антибиотиктерниң кайы хамаанчок ажыглалы аллергияга, харын-даа организмниң билинмэстээринге чедирип болур.

/ Чыжыргана СААЯ чугаалашкан.

Чурукту эмчиниң хууда архивинден алган.

Камгаланыры чугула

Сан-чурагай-биле алырга, республикада сөөлгү неделяда респираторлуг аарыглардан аараан кижилер саны 6,2 хуу өскөн. Чидиг респираторлуг аарыглардан аарааш, эмчи дузазын алыры-биле 325 кижиг эмнелгеге барган. Грипптен аараан таварылгалар илереттинмээн. Берге байдалдыг 53 кижини эмнелгеде чыттырган. Оң иштинде 14 харга чедир 41 уруг бар.

Кызыл хоорайда чидиг респираторлуг аарыглардан 117 кижиг аараан. Неделя дургузунда 20 кижини эмнелгеде чыттырган. Оң иштинде 14 харга чедир 8 уруг бар.

Эпидемиологтук сезон эгелээнден тура 739 хыналданы болгаш 7655 шинчилгени чоруткан. Оң түннелинде аденовирус, бокавирус, риновирус, метапневмовирус, дегдиришкени микоплазмасы, COVID-19 илереттинген.

Неделя дургузунда эмнелгеден дашкаар 14 дегдиришкени бүрүткеттинген. Эрткен неделяга деңнээрже, 27 хуу өзе берген. Шуту аарыг кижилерни эмнелгеде чыттырган.

Тарылга кампаниязы 160 251 кижини тараан. Ол дээрже планның 80 хуузу күүсеттингени ол. Немелде тарылга чорудар эмнер ноябрь 24-те келген. Чидиг респираторлуг аарыглар, грипп, covid-19 болгаш

өске-даа респираторлуг аарыглардан камгаланырда, холдарны үргүлчү чуур азы антисептик-биле аштаар. Азырда, чөдүрерде чаңгыс катап ажыглаар думчук пөзүн ажыглаарын база хөй улус аразынче кирерде камгалал маскаларны кедерин эмнелге ажылдакчылары сагындырып турар. Ол ышкаш оран-саваны доктаамал агаарладып, оран-саванда эт-септи шык пөс-биле база үргүлчү тудуп, ажылдап турар телефоннарны, компьютерни тускай салфеткалар-биле аштап-арыглаары чугула.

ЭМНЕТПИШААН ҮР ЧУРТТАП БОЛУР

Ноябрь 27-ден декабрь 3-ке чедир СПИД болгаш

шээр аарыгларга удур демисел неделязын чарлаан. Ол ышкаш чылдың-на декабрь 1-ниң хүнүнде Бүгү делегейде СПИД-биле демисел хүнүн база демдегеп, профилактиктиг ажылдарны күштелдирип турар.

ВИЧ-тен камгаланыр тарылга амдызында чок. Ынчангаш ук аарыгны тиилеп алыры нарын айтырып болуп артпышаан. ВИЧ-ти чүгле эмчи хайгааралынга албышаан, хөй-хөй чылдар дургузунда аарыг кижиниң кадыкшылын камгалап алыры-биле, ретровирустарга удур эмнээшкенин чорудар апаар. Ол эмнер кижиниң чамдык кезектеринде ВИЧ-ти узуткап шыдапайн баар. Ынчалза-даа олар вирустуң өзүп-көвүдээрин бүрүнү-биле доктаадып, аарыгның сөөлгү

чадазы болур СПИД-че шилчий бээрин болдурбас.

Организмде вирустуң хемчээлин чогуур байдалга чедир эвээжедип каарга, ВИЧ аарыг кижиг бодунуң партнёрунга аарыгны халдадыры безин болдунмас.

Ындыг-даа болза, ВИЧ-тен аараан улус эр-херээжен харылзаа тудуп тургаш, презервативти албан ажыглаарын специалистер сүмелеп турар. Амгы үеде ук аарыгдан аарый берген кижиг чогуур үезинде эмнээшкенин ап чоруур болза, кадык кижиг кайы хире чурттаар, ол хире чурттап болур аргалыг. Эмнээшкени чокка ВИЧ аарыг кижиниң назыны аараан соондан тура 11 чыл уламчылаар.

/ Кадык камгалал яамызының медээлеринден.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ «ЧАА ОРУК» СОЛУНУНУҢ 80 ЧЫЛДААНЫНГА

Солун кандыг-даа таварылгада чырыкче үнер...

«Чая орук» солунуң кол редактору, Россияның Журналистер эвилелиниң, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Вячеслав МОНГУШТУҢ төөгүлүг сактыышкыннары.

Тываның күрүне архивинден «Ленин оруу» солунуң үндезилеттингенин, ооң баштайгы редактору кым турганын, кандыг материалдар аңаа чырыттынып турганын сонунураа сорулгалыг барып чордум. Тыва парлалганың төөгүзүнден азы баштайгы медээлерден хуумда билип турарым-биле алырга, баштайгы редакторларның бирээзи Монгуш Ыдыраанович Идам-Сүрүң. «Контр» деп буруудаттырганының салдары ийикпе, 1943 чылдан бээр үнүп эгелзэн солунуң баштайгы үндүрген дугаарлары тывылбаан. Идам-Сүрүңнүң дугайында материалды «Улуг-Хем» сеткүүлдүң 2007 чылдың 3-4 дугаарлыг үндүрүлгезинге парлаан. Монгуш Ыдыраановичиниң дугайында өске-даа материалдарны парлагдан, Хөндөргей ортумак школазының башкыларының эртем-практиктиг конференцияларга кылып турган илеткелдеринден-даа чоокку чылдарда номчаан мен.

Оон дараазында төөгүлүг барымдааларны билип алыр аргалыг болдум. Архив документилеринден билдингени мындыг: 1948–1950 чылдарда үнүп турган «Ленинчи орук» солунуң 93 саазында көктөп каан үндүрүлгелерин сонунураагап номчудум.

«Ленинчи орук» солунуң 1948 чылдың май 27-де үндүрген дугаарында «Бедик дүжүт дээш демиселдин түңнелинде» деп материалда Хөндөргей сумузуңда Чодураалыг МЧАЭ-ниң чедишкinnerиниң дугайында Ондар Төгүс бижзэн. «Ленинчи орук» солунуң 2 (268) дугаар үндүрүлгезиниң харысалгалыг редактору А. Дамба-Сүрүң, а 1948 чылдың июль 29-та, 25 дугаарлыг үндүрүлгезиниң редактору С. Хапылак турган. 1950 чылдың январь 17-де үнген 3–4 (348) дугаарлыг солунуң бирги арнында «1950 чылдың март 12-де ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгулдалар чорударының хүнү. Ол төөгүлүг хүнде ажил-агый талазы-биле чедишкinnerиң ужуражыры дээш күштерни каш дакпыр улгаттыраалыңар!» деп кыйгы-биле эгелзэн үндүрүлгениң харысалгалыг редактору Күжүгет Серзеевич Шойгу.

Чижээлээрге, февраль 9-та үндүрген 11 дугаар солунуң

«Кожуун эргелелдериниң даргаларыңа чагаа деп эгеде «Коминтерниң чоокку үелерде сорулгалары» деп материалды, партияның XVII съездизиниң 4 ажилчын хүнүнден медээлерни парлаан. Февраль 27-де үнген солунуң бирги арнында «Чазактың шиитпирлеринге массаларның коллективтиг организаакчызы» деп, Биче Хуралдың даргазы Т. Хемчик-оолдун көдзэ бижикчилер следунга чугаазын киригени солунчуларның ажил-ижин ынчан безин үнелеп турганын херечилээр. «Партияның XVII съездизи – тиелекчилерниң съездизи» деп эге-биле «Сталинчи эпоха – социализмниң улуг тиилелгелериниң эпохазы» деп чүүлү ол-ла үндүрүлгениң ийиги арнында белеткзэн. Солунуң 3-кү арнында республиканың чаксы хову ажилдарыңа белеткелин бижзени ынчангы үеде хову ажилдарынче кол кичээңгейни угландырып турганын бадыткаар.

1978 чылда Чадаананың Культура бажыңыңа «Ленинчи орук» солуну катап үндүрүп эгелзэнде бирги редактору Биин-оол Монгушович Седен-Хуурак ажилдап эгелзенин школачы турган болгаш билир мен. Монгуш Дойнаевич Севзэн, Василий Кечилович Очур-оол, Монгуш Сундуевич Дугуржап олар редакция талазыңа, типографияга хөй аныяктарның ажилдап турганын Чадаананың Пионерлер бажыңыңа «Аныяк корреспондент» деп бөлгүмге барып эгелзэш, башкыыс Олег Александрович Шүңейниң экскурсиязының соонда, билип алдывыс. Оон эгелзэш, шүлүктөр, чечен чугаалар, школачы эш-өөрүвүс, башкылары-выс болгаш клазывыстың ажил-херектери, спортчу чедишкinner болгаш пионержи отряд, звенонуң ажил-чорудулгазының дугайында материалдарны солунга чырыдып эгелзэн. «Чадаананың чадаганы» чечен чогаал бөлгүмүнүң ажилыңа барып, чогаал, шүлүк бижииринге сундулуг, онзагай кижилерни таныыр апарган бис. Оларга Аракчаа Ондар, Саая Таспай, Александр Шагжы, аныяк чурукчулар Дмитрий Донгак, Сергей Монгуш, Сүт-Хөлдөн бижикчилер Бораш Ондар, Каң-оол Ондар, Чаң-оол Ондар, Чадаанадан Бугажык Монгуш, Арагачы Донгак, Шойдар Дүвендей дээш өске-даа көдзэ бижикчилер хамааржыр. Шүлүк, чечен чугаа, солунга материал бижитерге, ынчан почта дамчыштыр гонорарны дораан төлөп бээр турганы магалыг.

Чадаананың 1 дугаар ортумак школазын 1982 чылда доосканын соонда, тускай ортумак мергежилди чедип алгаш, өскөн суурум Хайыраканга «Дөргүн» сүт-бараан фермазының бригадири болуп ажилдап турумда, совхозтуң комсомол секретары Клара Холаевна Ондар мени: «Районнуң комсомол комитетинге барып көрүңерем, дыка хереглеп турар!» — диген. Ынчан комсомол комитетиниң бирги секретары Николай Калчан-оолович Сат, ийиги секретарь Вячеслав Бавуевич Яндай-оол, инструкторлар Алдын Дилгизекович Монгуш, Михаил Кавыш-оолович Куулар байыр чедиргеш,

меңзэ комсомолчу путевканы тывыскаш, «Ленинчи орук» солунуң редакциязынче чорудупканнар.

Кол редактор Биче-оол Арбас-Сатович Донгактың өрзэлинге кирип кээримге, сүрзеденчи кончуг. Хол тутчуп мендилешкеш, арнынче дорт көрүп, келген херзэмниң ужурун чугааладым. Ол мээң тутсуп берген документилеримни көргөш, редакцияның болгаш типографияның ажилдакчылары-биле таныштырып каарын дужааган. Коридорнуң оң талазында бирги өрзэлге кирип кээривиске, солагай талакы столда Монгуш Севзэн солунуң көдзэ ажил-агый килдизиниң эргелекчизи, өске талазында Василий Очур-оол — редакторнуң оралакчызы, харысалгалыг секретарь, оларны «Аныяк корреспондент» бөлгүмге барып эгелзэш, танып алган болгаш билир болдум. Дараазында өрзэлдин элери — чагаа килдизиниң эргелекчизи Зинаида Куулар, бухгалтер Тамара Карашаева. Улаштыр партия килдизи, эргелекчизи Монгуш Борбак-оолович Көжелдей, корректорлар болгаш, секретарь өрзэлинде Светлана Очур-оол, Анисья Монгуш олар-биле таныштым. Типография талазында солун парлаар, саазын кезер ма-

шиналар, чыскаакчыларның тускай столу, өске өрзэлде ли- нотип машиналары шылырт- кайндыр ажилдап турлар. Хайыракан чурттуг хол-биле өрүкчү-чыскаакчы Зинаида Ондарны, лнотипист Лю- бовь Ондарны көргөш, аажок өөрзэн мен. Парлакчы Анато- лий Ондар типографияда пар- лаар, саазын кезер, лнотип машиналары эптээр эдикчи, ажылгап каапкан коргулчун- нар эзилдирер Артем Кол- хозбай, фотокорреспондент Чойган-оол Түлүш оларны ооң соонда билип алган мен.

Көдзэ ажил-агый килди- зинге дуржулгалыг хоочун журналист Монгуш Севзэнниң удуртулгазы-биле ажилдап

гузукчу-деткичквис Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының, номчукчуларның нүүрү дээш бараан болуп чоруурум аас-кежик болур.

1984 чылдың ноябрьдан бо хүннерге чедир ниитилелдин, чурттуң амыдыралын- га, харын-даа бодумнуң амы-хуумда чуртталгамга өскерлишкinner хөй болган. «Ленинчи орук», «Шын», «Тыва Республика», «Эне сөзү» солуннарга аңгы-аңгы чылдарда ажилдазымза-даа, катап-ла 2006 чылдан эгелеп «Чая орук» солунга, төрзэн чер-чуртумга дедир чанып келгеш, үр чылдарда кол редакторлап ажилдап чораан Каадыр-оол Эрес-оолович Тувак-биле кады ажилдадывыс. Каадыр-оол Эрес-ооловичиниң мур- нунда Калдар-оол Комбуевич Куулар база-ла кадыг-берге, акша-шалың үнмес чылдарда кол редакторлап турган.

Көдзэ бижикчилер Оолак Кара-Сал, Шойдар Дүвендей, Арагачы Донгак, дуржулгалыг редакторувус Каадыр-оол Тувак-чайлыг, хостуг үезинде редакцияга келгеш, солунга үнген материалдарга ха- маарыштыр санал-оналын кирип, боттарының арга-сүмезин чоокка чедир кадып турганнар. Оларның хөй кезии амгы үеде чырык черде чок. Бо хоочуннар тыва езу- чаңылдарны нептередиринге Монгуш Кенин-Лопсанниң, Чүлдүм Чаптың, Черлиг-оол Кууларның болгаш өске-даа тыва чогаалчыларның ажил- дарын үе-үлөп парлаарын, тыва дыл, тыва чогаалдың чидип болур айыылын оваа-рып, кижизидилге ажилын хөйү-биле суртаалдарыңдан бээр айтырыгларны көдүрүп, саналдап турганнар.

«Чая орук» солунуң үндүрүлгезин чаа негелделер- ге дүүштүр парлап, үндүрүлге санынга эрге-хоойлу актыла- ры, тус чер чагыргаларының доктаал-саавыры шиитпир- лерин, хүннүң чугула ме- дээлерин, репортажтарны, Тываның, Чөөн-Хемчиктин, Россияның, делегейниң бай- далыңа хамаарышкан төөгү барымдаалыг материалдар- ны парлап, чырыкче солуну неделяның четвергте үндүрүп турар.

Солун ажылы — чогаадык- чы коллективтиң ажылы деп бодум хуумда санап чоруур мен. Кол редактордан аңгыда, харысалгалыг секретарь, корреспондентилер, дизай- нер-каастакчы, компьютерге өрүкчү, корректор, орус, тыва дылды эки билир очулдурукчу кандыг-даа редакцияның чога- адыкчы коллективинге ажил- даар ужурулу. Каш чылдар

(Уланчызы 7-ги арында).

(Төнчүзү.
Эгези 6-гы арында)

бурунгаар Тываның аңгы-аңгы булуңнарында үнүп турар муниципалдыг районнар солуннарының ажилдакчыларын Информатизация болгаш харылзаа яамызын дамчыштыр өөредип, Тываның ынчангы Баштыңы – Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун киржилгези-биле «Редакторлар клувунун» хуралдарын, профессионал билиг беди-

/ Монгуш Дойнаевич Семенов.

дер кичээлдерни Москвадан Владимир Скоробогатькоңун киржилгези-биле парлалга чепсектери солун, номнар болгаш сеткүүлдер каасталгазының талазы-биле өөредилгени, өске-даа хоорайлардан аалчыларның киржилгези-биле семинарларны эрттирип турган.

«Чаа орук» солун редакциязынга кол редактор кылдыр 2012 чылдың апрель 26-да томуйлаттым. Аңаа барык он бир чыл ажилдааш, чогаадыкчы чедишкinnerлиг болганымны чүнүң-даа мурнунда демдеглексээн мен. 2014–2015 чылдарда бурун Даа кожуун – 250, Бээзи кожуун 260 чылдаан байырлалдарын демдегеп турар чылда, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай

шинчилелдер институтунун эртемденнеринин организастап эрттирген эртем-практиктиг конференцияларынга, Ю.Л. Аранчинга тураскааткан номчулгаларга, шинчилел ажилдары чорудар сорулгалыг Чөөн-Хемчик девискээринде төөгүлүг черлерге баар үнүүшкүннерге киржип турдум. Түңнелинде, Тываның күрүнө архивинин ажилдакчыларының болгаш Зоя Кертик-ооловнаның удурткан чогаадыкчы бөлүүнүн кежигүнү болуп, «Даа кожуун 250 – Төөгү барымдааларында» деп номну, ол-ла авторлар каттышкаш, чүгле ийиги номну үндүрер бөлүккө Хонук-оол Доржуевич киржип, удуртукчузунга кожуун чагыргазының даргазы Байбек Надажапович Монгуш дилээрге, «Даа кожуун 250» фото-чуруктарлыг номну чырыкче үндүрер аргалыг болдувус. «Төөгүже хая көрнүп, келир үеже» деп, ТГШИ-ниң ажилдакчылары-биле чөөн-хемчикчилеринин төөгүлүг өгбелеринин дугайында калбак номчукчуларга үшкү номнун даштыкы каасталгазын кылыр аас-кежиктиг болдум. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазына, М. Мерген-Херел аттыг Культурна бажыңына болгаш Чадаананың Алды хүрээзинге ужуражылгалар үезинде чыгдыган байлак материалдарлыг ном чүве.

2015 чылда массалыг информация болгаш коммуникациялар адырынга «Информацияның тергиин төлөвилели» деп Тыва Республиканың кожууннарының, хоорайларының инвестиция болгаш туризм талазы-биле төлөвилелдерин боттандыргаш, Тываның Баштыңының грантызынга «Чаа орук» солунун редакциязы төлөптиг болган.

«Чадаана – Чөөн-Хемчик» деп бөлүк номнар чыындызын белеткээр дээш баштайгы ажилды төрзэн суурум Хайыраканга тураскаадыр

деп шиитпирлээн мен. Ынчангаш 2020 чылда бүгү делегейге неперзэн хамчыктыг аарыгның уржуундан кижиги болганы ниитилелден аңгыланып, бот-тускайлаң ырактан ажилдаар апарган үени бодумга таарымчалыг ажыглап, Кызылга, Тываның күрүнө типографиязынга «Хайыракан: Төрзэн суурум кижилери» деп 100 экземпляр номну парладып, чырыкче үндүрген мен.

Ийиги салдыган сорулга – Төрзэн черивис Чадаана. Тываның онзагай каас, төөгүлүг чери. Ыдыктыг Алды, Үстүү хүрээлерлиг хоорайга, байлактыг чурт-вуска ноян-бег уксаалыг, хей талалыг салым-чаяанныг ада-өгбелеривис адаанныг оюннарның бирээзи – аът чарыштарын төөгү шагдан бээр Бора-Хөлге, Бора-Булакка эрттирип чорааннар. Амгы салгалдары, бис, Чөөн-Хемчиктин аныяктары, удуртукчулары 1993 чылдан бээр эрттирип эгелээн. Эгелекчилери Хайыракан чурттуг чылгы малга, аътка ынак бөдүүн чылгычылар, кадарчылар, ус-шевер дарганнар. Аът чарыштарының дугайында барымдааларны, чуруктарны шала орайтадыр. 2006–2008 чылдарда чыып эгелээш, хүн бүрүдө, дүне-даа парлап, 2018 чылга чедир эдип-чазап, редакторлап тургаш, ном үндүрер сорулга салдым. Күзелимни 2021 чылда боттандырдым. «Наадым, байырларга эрткен аъттар» деп ак-кара, өңнүг чуруктар-биле каастаан ном чырыкче үнүп келген.

2023 чылдың эгезинде ада-ием, эш-өөрүм, башкыларым, суурумнун ажил-ишчи чонунун ажил-амыдыралын чырыткан амы-хууда уран-чечен «Чуртталгадан халбактаныг» деп номуну чырыкче парлаттым. Ийиги кварталда парлалга ажилынга ажилдааш, дыка хей эш-өөрлерни тып, чаңгыс сорулга – солуну номчукчуларга чедирер

АҢГЫ-АҢГЫ ЧЫЛДАРДА КОЛ РЕДАКТОРЛАР:

1. Александр Чаш-оолович Дамба-Сүрүн – 1943 чыл;
2. Күжүгет Серээевич Шойгу – 1949 чыл;
3. Монгуш Дойнаевич Семенов – 1952–1963 чылдар;
4. Монгуш Көкеевич Бири-Санаа – 1956 чыл;
5. Николай ...? Кавай-оол – 1963–1965 чылдар;
6. Василий Кечилович Очур-оол – 1964–1978 чылдар;
7. Биин-оол Монгушович Седен-Хуурак – 1978 чыл;
8. Биче-оол Арбас-Сатович Донгак – 1981–1992 чылдар;
9. Калдар-оол Комбуевич Куулар – 1992 чылдан бээр ажилдаан.

дээш ажилдап чораан кол редакторлар, журналистер, корреспондентилеринин чырыткылыг адынга тураскаадып, «Көрүнүктүң бузундулары» деп уран-чечен номну үндүргеним – чогаадыкчы чедишкinner болуп.

«Ленинчи орук» солуну 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп «Чаа орук» солун кылдыр Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарның чагыргалары, Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетинин болгаш «Чаа орук» солунун редакция коллективинин шиитпири-биле эде адаан.

Тываның билдингир күрүнө ажилдакчылары Монгуш Ыдыраанович Идам-Сүрүн, Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүн, Күжүгет Серээевич Шойгу, Монгуш Дойнаевич Семенов, Василий Кечилович Очур-оол 1943 чылдан бээр аңгы-аңгы чылдарда «Ленинчи орук» солунун кол редакторлары болуп ажилдап турганнар.

Редакцияга килдис эргелекчизи, корреспондент-даа кылдыр ажилдааннарга Константин Хаян-оол, Александр Монгуш, Ондар Аракчаа, Арагачы Донгак, Байыр-оол Монгуш, Виктор Ховалыг, Дагба Ховалыг, Дадар-оол Монгуш, Шаңгыр-оол Куулар, Хожур-оол Монгуш, Саая Таспай, Шаалый Монгуш, Михаил Монгуш, Доржу Монгуш, Экер-оол Кечил-оол, Түлүш Карыма, Мерген-Херел Монгуш, Ооржак Дииспей, Дагба Ховалыг, Ольга Салчак, Калдар-оол Куулар, чурукчулар Сергей Монгуш, Дмитрий Саая, шыдыраачы Аян-оол Дүлүш, Вячеслав Монгуш, Екатерина Сат, Алдын-кыс Долаан, типографияга Виктор Тувак, Артем Колхозбай, Начын-Даваа Донгак, Надежда Түлүш, Татьяна Монгуш, Светлана Очур-оол, Анисья Монгуш, Марта Донгак, Роза Пирлей, Айсана Монгуш дээш өске-даа редакция, типография талазындан ажилдакчыларны чоргаарал-биле адап болуп.

«Ленинчи орук» солундан «Чаа орук» солунга кол редакторлар кылдыр ажилдааннарның аңгы-аңгы чылдарда даңызын бижзэн булуң-самбыраны Чадаанада Монгуш Буян-Бадырғы аттыг

Тываның национал музейинин самбыразындан бир-ле чылын тып алган мен. Тываның чырык угаанныг, төлөптиг оолдарының бирээзи Монгуш Ыдыраанович Идам-Сүрүннү ады кирбейн барганы политиктиг хоругдал репрессияга таварышканы.

Каадыр-оол Тувак кол редакторлап ажилдап турда, Кызылга чурттап, ажилдап чораан болгаш материалдарны чагаа дамчыштыр чорудуп берип турган мен. Тозан чылдар төнчүледир, 2000 чылдарның эгезинде, ында-хааа Каадыр-оол Эрес-ооловичинин сүмелээни-биле чартык чыл-даа үеде, акша-шалың доктаамал үнмес кадыг-берге чылдарда-даа корреспондент, харысалгалыг секретарь-даа кылдыр ажилдап турдум. 2006 чылдан бээр күш-ажылчы намдарымны эгелзэн солунумга корреспондент албан-хүлээлгеден, чоорту катап-ла редакторнун оралакчызы, харысалгалыг секретарьлап-даа ажилдаан чылдарым бар. Бо даңзыда кириген кол редакторлардан эгин-кожа Монгуш Дойнаевич Семенов, Василий Кечилович Очур-оол, Биче-оол Арбас-Сатович Донгак, Каадыр-оол Эрес-оолович Тувак олар-биле «Ленинчи оруктан», «Чаа орукка» чедир кады ажилдадым.

«Ленинчи оруктан» «чалгыннагаш», 1988–1992 чылдарда «Шын» солунун «школазының» шыңгыы шылгалдазын В.С. Шаравии, А.С. Дембирел, К.К. Сат, А.Х. Аир, М.К. Калчан, М.Ч. Топчаа, С.Д. Маады, М.О. Өлзей-оол, С.К. Хертек, Т.П. Хертек, К.-К.К. Чооду, С.С. Чооду, В.О. Куулар, Д.Н. Салчак, А.Х.-О. Ховалыг, Ш.А. Доржу, Ш.М. Суваң, Н.Л. Дажинмай оларның болгаш өскелеринин-даа байлак арга-дуржулгасынга даянып, ажыктыг арга-сүмелерин дыңнап чорааш, Тыва чуртунун девискээринин хей кезинге олар-биле кады чедип, сургакчылааш, чоннун аразындан эң-не билдингир күрүнө ажилдакчылары, уран чүүлдүн тергийннери – артистер, ыраажылар, башкылар, эртемденнер, спортчулар болгаш өске-даа мергежилдик кижилер дугайында материалдарны парлалгага чырыдып бижип чорааным – аксым кежи.

/ Николай Дажинмай, Зинаида Куулар, Александр Дембирел, мурнунда Биин-оол Седен-Хуурак, азында Василий Очур-оол, типография кыстары.

Алдын уургайы деткикчилээн

РФ-тиң Президентизинин Чарлыын езугаар Иелер хүнүн Россияга ноябрьның сөөлгү улуг-хүнүнде демдеглээри чаңчыл апарган. Эрткен дыштаныр хонуктарда республиканың булуң бүрүзүнге Иелер хүнүнге тураскааткан кожуун болгаш суму чергелиг янзы-бүрү хемчеглерни тус черлерниң чагырга черлери, культура одаглары, спорт школалары организаастаан. Кожуун, сумуларга төлөптүг иелерни шаңнап-мактап, иелерни алгап-мактаан чараш байырлалдар болгулаан.

Каа-Хем кожуунун төвү Сарыг-Сеп сумузуунун спорт залына Иелер хүнүнге тураскааткан хол бөмбүүнүн маргылдаазы болган. Аңаа ниитизи-биле тос команда киришкен. РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Айдын Сарыглар, Россияның бокска спорт мастери, профессионал боксер Начын Чамбалдоо олар хемчегниң хүндүлүг аалчылары болган.

Кожуун чагырыкчызының бирги оралакчызы, Марьяна Ондар:

— «Ойна» алдын уургайы болгаш чаңгыс чер чурттууус билдингир спортчу, РФ-тиң спорт мастери Начын Чамбалдоо олар Иелер хүнүнде кожуунуустуң херээжен спортчуларының аразына чараш оюнну организаастаарына дузалажып, шаңналдарны деткээни дээш четтиргенивисти илердир-дир бис. «Ойна» алдын уургайының даргазы Олег Викторович чүгле культура-массалыг хемчеглер эрттиреринге звес, а кожуунуустуң чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле айтырыгларын шиитпирлээринге, Чаа чыл байырлалында хөй ажы-төлдүг, амыдыралы чегей

өг-бүлелерниң назы четпээн ажы-төлүнге белектерни бээринге дузалажып, каа-хемчилерниң амыдыралына идепкейлиг киржип чоруур удуртукчу.

РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты, Айдын Сарыглар:

— Бир дугаарында, Иелер хүнүн таварыштыр бүгү херээжен чонга байыр чедирип тур мен. Бөгүн «Ойна» алдын уургайының деткимчези-биле маргылдаа болуп турары өөрүнчүг-дүр. Республиканың өске-даа сайгарлыкчыларын, шак-ла мындыг буянныг үүлө кылырынче кыйгырып тур мен. Спортчу маргылдаалар дээн ышкаш культурулуг хемчеглер чоннуң тура-соруун бедидип, делегейге көрүжүн делгемчидер дээрзи билдингир. Бодум хуумда маргылдаага «Тергиин халдакчы» биле «Тергиин камгалакчы» деп чараш аттарга төлөптүг ийи ойнакчыга белектерни белеткедим. Оюннуң эрттирикчилери болгаш кол шииткекчи ук шаңналды алыр ойнакчыларны тодарадыптарлар боор.

Россияның бокска спорт мастери, профессионал боксер, Начын Чамбалдоо:

— «Ойна» алдын уургайының төлээлери-биле кады байырлал хүннерин ажыглап, үени шын болгаш ажыктыг эрттирери-биле кожуунуустуң херээжен чонунуң аразына бо турнирни эрттирер деп шиитпирлээн бис. Каа-Хем кожуунга чайын бир дугаар спартакиаданы эрттирдивис. Республика чергелиг хол бөмбүүнүн маргылдаазына Каа-Хемниң херээжен командазы тиилээн чүве. Черле ынчаш, каа-хемчилер хол бөмбүүн аажок сонургаар, шыырак ойнакчылардаа хөй деп санаар мен. Спортун сайзыралын деткип, кожуунуустуң сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип турар «Ойна» алдын

уургайына четтирдивис. Оларның кылган үүлөзи аныяк-өскенниң кижизидилгезинге эки салдарлыг болур.

Хоочун ойнакчы, Ирида Моңгуш:

— Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажына 1961 чылда төрүттүнгөн мен. Ада-иевис малчын болгаш, интернатка өскөн бис. Кызылдың школа-интернадына күш-культурам башкызы Надежда Левищенко спортка ынакшылды меңээ оттурган. Авам, ачамның чеди ажы-төлү доозазы хол бөмбүү ойнаар болдуус. Школа соонда Красноярскының көдээ ажыл-агый техникумунга өөренип тургаш, аңаа база чыынды командага хол бөмбүүн ойнап турдум. Бүгү назынымда эмчи шугумунга ажылдап чорааш, амгы үеде Сарыг-Септиң бичи уруглар хоргадап черинде ажылдай бердим. Бөгүн хоргадап чериниң командазы-биле ойнап чедип келдим. Иелер хүнүн уткуштур кожуун чергелиг маргылдаа эрттирип, шаңнал-мактал тыпсып турарына өөрүп четтирип тур бис. Шыырак ойнакчыларлыг командалар бар-дыр. Удурланыкчы чаңгыс чер чурттугларымга болгаш албодууска чедишкinnerни

күзедим. Байырлалывыс-биле, эргим иелер!

«Бодум хол бөмбүү ойнавас-даа болзумза, оюнну сонургап көөрүнге ынак мен. Бөгүн эмчилерниң командазын деткип чедип келдим» — деп, аарыкчылап келген Надежда Миненко чугаалады.

Маргылдааның түңнелинде, Дерзиг-Аксының

командазы 3-кү черни алгаш, 10 муң рубльди, 2 дугаар черни Сарыг-Сеп сумузуунуң төлээлери алгаш, 20 муң рубльди, а Суг-Бажының командазы чемпионнааш, 30 муң рубль шаңналга болгаш кубокка төлөптүг болганнар.

И Айдын ОНДАР.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

| МЕДЭЭ |

Онза байдалдарда материалдыг дуза

Хат-шуурган, үер-чайык, өрт-халап дээн ышкаш онза байдалдар үезинде когараан хамаатылар Госуслуги порталын таварыштыр билдиришкinnerни киригеш, акша-төгерик дузаламчызын ап болур. Россияның Онза байдалдар яамызы Россияның Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы-биле кады Госуслуги порталында «Онза байдалдарда күрүне деткимчези» деп арынны ажылдап кылган.

Ук адырга хат-шуурган, чаас-чайык, чершимчээшкinner дээн ышкаш бойдуустуң чайгаар болур болушкinnerнарында болгаш өрт, частышкын, орук озал-ондаа дээн ышкаш кижиниң азы технологияларның киржилгези-биле болган болушкinnerнарга когараан хамаатылар Госуслугиде чаа ажиттыган

арындан материалдыг дуза алырының дугайында дилег-билдиришкinnerни кирип болур апарган.

Кымнар кандыг байдалда күрүнениң материалдыг дузаламчызын ап болурул?

Эргежок чугула хереглелдин эт-хөреңгизин чидиргенде; амыдыралы берге байдалда; кадыынга хоралыг кемдээшкinner алганда; өг-бүлезиниң бир кежигүнү айыылга таварышкаш, мөчээнде.

Билдиришкinner бижиирде, бир болза, Госуслуги таварыштыр боду кирип болур, бир болза, чурттап турар чериниң девискээринде хөй функциялыг төпке чеде берип болур. Оон аңгыда, тус черлерде чагырга черлеринге баар арга база бар.

/ А. ОНДАР белеткээн.

НА ПОРТАЛЕ ГОСУСЛУГ
РЕАЛИЗОВАЛИ И ОПУБЛИКОВАЛИ
ГОСУДАРСТВЕННУЮ ПОДДЕРЖКУ
В ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СИТУАЦИИ

МОИ
ДОКУМЕНТЫ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА
И ЭЛЕКТРОННЫЕ УСЛУГИ

Кибермөлчүкчүге алыспаңар

Интернеттин тывылга-ны-биле, ону ажыглап, мөлчүкчү чорук кылыр улус көвүдээн. Ылаңгыя Чаа чыл чоокшулаан тудум, интернет-садыгларда өртектерин чийгеткен акциялар садып алыкчыларның чилбизин хайындырып, каш чыл чыдып келген бараанын сыгап-ла эгелээр.

О л ышкаш эң-не нептереңгей "Кара пятница" деп акцияны делегейде билбес кижичок. Ону баш бурунгаар манап турарлары кайы хөй. Чогум ында эки талалар база бар. Садып алыксаан чүүлүнүң өрттөн 80 хуу чедир чийгедип каарга, кым алыксавас боор. Чүгүл харын чамдык таварылгаларда кичээңгейлиг болуру артык эвес. Чоннуң мындыг акцияларга алып турарын кичээңгейлиг кедеп олурар мөлчүкчүлөр халас акша аптарының аргазын черле эрттирбес дээрзин база билзе чогуур.

Шак ыңдыг интернет-садыгларның сайтызын кара олчаан кылдыр өттүндүр кылган сайтылар база көвүдөп

турар. Ылаңгыя даштыкы күрүнеде бүрүткеттинген интернет-садыгдан бараан чагыдарга, акшазын дораан төлээрин дилээр. Төлээр бертинде, эки хынамчалыг көрүп алыры чугула. Бир эвес хынап албайн, далаш-биле чагыдыптар болза, мөлчүкчүлөр холунче акшаңар киргени ол. Ынчан акшада-даа, чагыдып алган бараанда-даа чок, куруг артар силер.

Шак ыңдыг садыглааш-кын айыыл чок болзун дээр болза, чүнү кылза чогуур:

1. Бир дугаарында интернет-садыгның адресин сайтыдан эки шүүштүрүп хынап алыңар. Чигзинчиг айтыгларже (ссылкаларже) кирбеңер. Сайтының шын-мегезин дараазында порталдан хынап болур «Кибер-ЗОЖ»: vk.cc/cigllZ.

2. Кандыг-даа сайтыларда деткимче албаны (служба поддержки) чагаалажышкынны чорудуп турар. Садып алыкчылар бо-ла ынаар бижий бээр. Ону база мөлчүкчүлөр халас эрттирбес. Шак ыңдыг улусче боттары долгап, таарышпаан бараан дээш акшаны эгидип бээрин

чөптүү кончуг чугаалааш, база-ла чигзинчиг айтыгже кирерин сүмелээр азы, акша картазының реквизиттерин болгаш CVV-кодун айтыра бээр. Шак ыңдыг таварылгада далажып болбас.

3. Бир эвес шынары багай бараан дээш акшаңар дедир эгидип алыксаар болзуңарза, интернет-садыгның сайтызынче киргеш, техниктиг деткимче албанынга дыңнадыңар.

Оон аңгыда интернет болгаш телефон таварыштыр улус мөлчүрү бузурукчулар хөй кезинде банкыдан азы эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары бис деп, долгап турарлар. Ылаңгыя хамаатыларның кичээңгейинге, эрге-хоойлу ажылдакчылары кажан-даа телефон, интернет дамчыштыр хамаатыларның хууда документилеринде айыттыгдан медээлерин айтырып, ажыл чорутпайн турар. А банк ажылдакчылары клиентиниң хууда акша шилчип турар картазының реквизиттерин телефон дамчыштыр кажан-даа айтырбас.

О л ышкаш телефон азы янзы-бүрү мессенджерлер

таварыштыр сезинчиг медээ келген болза, ол албан черинче долгааш, шын-мегезин ылавылап айтырып, чалгааравайн, тодарадып алыры чугула. Чүгү дээрже, интернетте дыка хөй банкыларның болгаш өске-даа албан черлериниң сайтыларын өттүндүр кылган меге сайтылар бар. Ында телефоннары безин дөмей болур. Кажан кичээңгейлиг хынай бээрже, эскертинмес бир-ле черде артык үжүк азы бижик демдээ салып кааны билдине бээр. Хамаатыларның хөй кезин ону херекке албайн, серемче чогу-биле айыткан шак ыңдыг сайтыларже киргеш, бодунуң дугайында допчу медээни, банкыдан акша шилчиир карточказының дугаарындан бээр бижип, дамчыдып бериптертерге, бир-ле айтыгже (ссылкаже) киргеш, бадыткал кылырын дилээр. Оон соонда, капсырылга ажыдып алырын база негээр. Кажан

билдинмес капсырылганы ажыдыптарга, акша шилчиир карточкаңарга бар-ла турган бүгү акшаңарны ынчан куругладыр алгаш баар. Ылаңгыя шак мындыг таварылгаларга инвестиция талазы-биле орулгалыг акша ажылдап алыксаан улус хөй таваржып, мегеледип турар.

Удавас Чаа чыл уткуштур хөй акциялар эгелээр. Мөлчүкчүлөргө алыспазы-биле серемчиледип болуру чугула.

Билип алыры артык эвес!

Бузурукчуларның хөй ажыглап турар капсырылгаларын полиция ажылдакчылары илередиپ тыпкан:

RustDesk, RuDesktop
Remote Desktop
Rosstredkod
AnyDesk

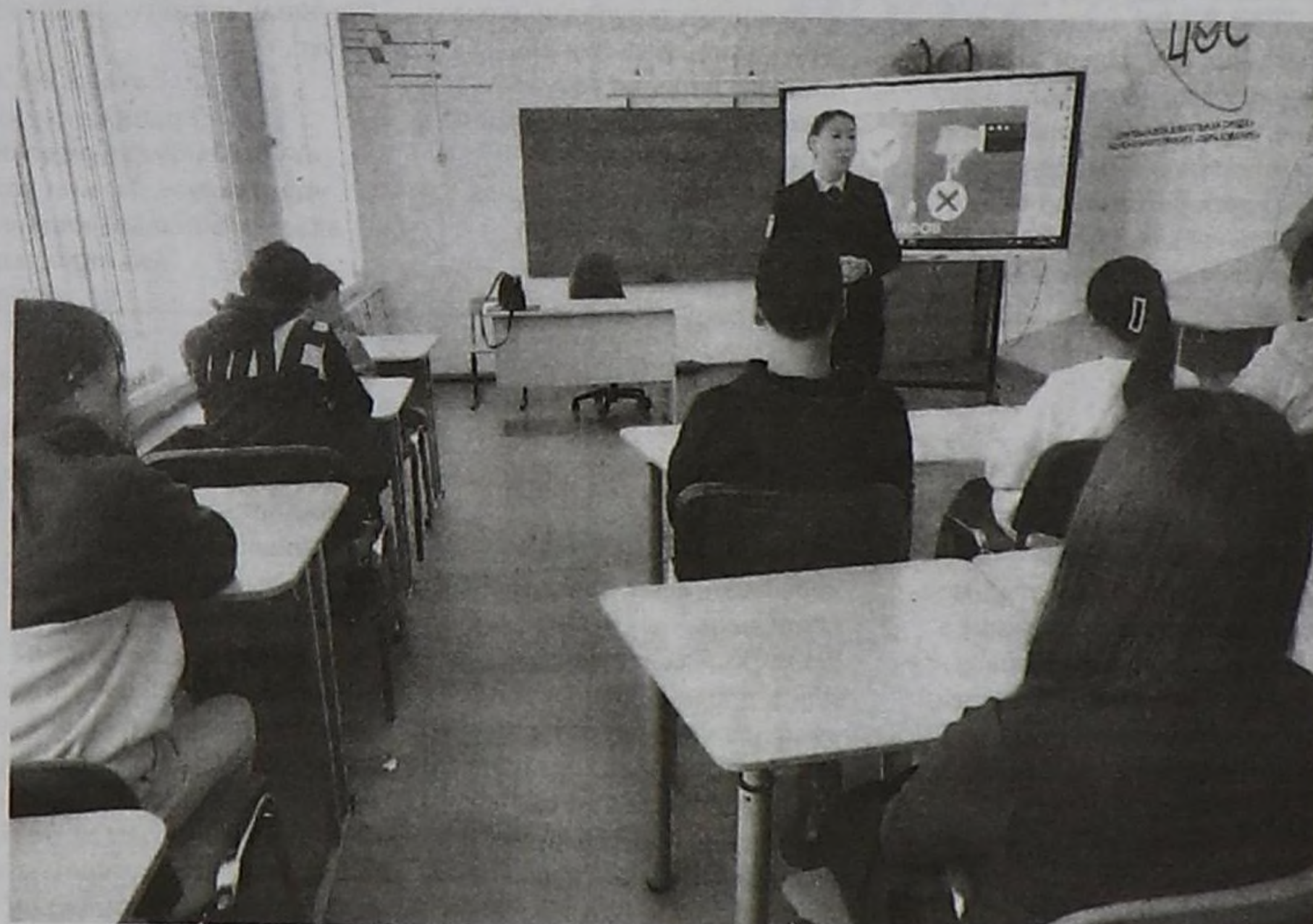
Biz Dacmon болгаш өске-даа программалар болгаш "антивирустар" хамааржыр.
/ Сорунза МОНГУШ.

Наркотиктерге удур шилилге

Ноябрь 13-тен 22-ге чедир Тывага "Россияның уруглары – 2023" деп ведомстволар аразының оперативтиг профилактика операциязын чоруткан. Оон кол сорулганы – назы четпээннер болгаш аныяктар аразында наркоманияны таратпазын баш бурунгаар суртаалдаары, наркотиктер ажыглап, ону садып-саарар кем-керек үүлгедиишкнинеринде кижип турарларны илередири, ыңдыг улуска хоойлу мурнунга кандыг кеземче херээңге онаажып болурун дугайында тайылбыр ажылын чорудары.

10 хонук дургузунда полиция ажылдакчылары хуннун-не аныяктар чыгыр черлерге рейдилерни чоруткан. Ындыг рейдилер үезинде Кызылдың девискээринде 50 хөй-ниитиниң объектилерин, 6 ниити чурттапга бажыңнарында чурттап турар студентилер-биле ажык чугааны чорудуп, тайылбыр ажылын кылган.

Ол-ла хыналдалыг рейд үезинде назы четпээннерниң болгаш 18–35 харлыг учетта турар улустуң чурттап турар адресинге чедип, ада-иелери, боттары-биле база ажык чугааны кылган. Ниитизи-биле республикада 500 ажык кижичетта турар. Оларның биле арага ижери болгаш наркотик тарадыры, ону ажыглаарының

хоразының дугайында катап-катап тайылбыр ажылын күштелдирген. Бир удаа ол талазы-биле херекке онаажып турганнары катап база багай салдарлыг чаңчылдан чайладыры-биле эвээш эвес профилактика ажылдарын чоруткан.

ТР-ниң ИХЯ-ның Хөй-ниити чөвүлелиниң кежигүннери, шажын-чүдүлгениң төлээлери, РФ-тиң Тыва Республикада кеземче күүселдезиниң федералдыг

албанының Кеземче-күүсекчи инспекцияның ажылдакчылары кеземче херээңге онаашкан 14 хар четкижеге чедир хоругдалче кирбээн эдип-чазаар ажылдар кылыры-биле, шииттиргеннериниң боттары-биле болгаш оларның төлээлери-биле ужуражылгаларны организаастаан.

ТР-ниң ИХЯ-ның Чурум үрзэн назы четпээннерни түр када тудар төвүнче кирген элээдилерге катап база частырыг кылып, шак ыңдыг

кем-херек үүлгедиишкниниң катаптавазынче угланган ажылды күштелдирген.

Республика девискээринге чоруткан операция үезинде хоойлуга удур наркотиктер садып-саарар 24 барымдааны илереткен. Түннелинде, 21 кеземче херээ оттуртунган, 8,9 килограмм наркотиктерни хавырган.

Ол-ла рейди үезинде республиканың школалары болгаш ортумак өөредилге черлеринге "Кадык шилил-

ге дугайында" деп кибер-кичээлди ТР-де ИХЯ-ның нархохыналда эргелелиниң ажылдакчылары эрттирген. Ол кичээлдерге наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаарының хоразы, ону садып-сааргаш, кеземче херээңге онаажып, аныяк чалыы назынын үрөп турарының дугайында социал угланышкынның роликтерни көргүскен. Шак ыңдыг көргүзүг кичээлдер уругларга дээштиг болуп турар. Аңаа нитизи-биле 23 муң ажык сургуулдар киришкен.

Оон аңгыда, Таңдының уругларның хөй-ниити организацияларының аразында квест-оюнну эрттирген. Аңаа сургуулдар эрге-хоойлу талазы-биле билиин быжыглап, Конституция ёзугаар боттарының эргелери болгаш хүлээлгелерин база катап шиңгээдип алганнар.

Кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаары-биле ТР-де ИХЯ-ның нархохыналда эргелели Кызылдың дугаары 11 школаның 9-ку классчыларының аразында акцияны организаастаан.

Ниитизи-биле өзүп олурар салгал багай салдарлыг чаңчылдарга алыспайн, кадык-чаагай амыдыралче чүткүлдүг болзун дээш, республика девискээринге 2 муң ажык кижини хаара туткан 49 хемчегни эрттирген.

/ ТР-де ИХЯ-ның Наркохыналда эргелелиниң медээзинден К. МОНГУШ белеткээн.

| ХООЧУННУҢ САНАЛЫ |

Бурунгаар көрүштүг ажылдаза чогуур

Тыва уксаалыг малдың чарыгдалы эвээш, кадыг-дошкун агаар-бойдуска чаңчыккан, оран-чурттуң чайгаар үнген оџдун оџттап, суун ижип өзүп чоруур.

Бүгү назынымда көдээ ажил-агый адырынга бараан болуп ажылдап келдим. Тывага үндезин малдарның уксаазын тургузуп, ооң генофондузун сайзырадып, бо талазы-биле тускай программаларны ажылдап кылырын саналдап көрей.

2016 чылда республикага тыва уксаалыг өшкүлерниң делгелгези болуп турган. Аңаа киришкеш, республиканың Чазандан 300 муң акша шаңнал алдымыс. Тыва өшкүлерниң уксаалыг мал кылдыр бадыладырынга ооң санын четчелээр ужурлуг апаарга, шаңналдың акша-хөреңгизи-биле хуналар садып алган бис.

2018 чылдың эгезинде эртем ажылдакчызы Р.Ш. Иргит-биле кады тыва өшкүлерниң уксаазын экижидери-биле тускай программаны ажылдап кылдымыс. Ону Көдээ ажил-агый яамызының тыва малдар уксаажыдылганының айтырыгларын харыылаар килдиске кириген бис. Ук программа ол-ла хевээр кандыгдаа түңнел чок арткан. Саңхөө айтырыгларынга бергедээшкиннер-биле бо ажил узамдыга берген.

Тыва уксаалыг өшкүлерниң беримчезиниң деңнеп четпес ажык-дузанын билбевистен, бо малывыстың саны чылдан чылче эвээжеп турары дүвүренчиг байдалда келген.

Ол чүгле Өвүр, Тес-Хем, Эрзин кожууннарда бар.

Чоокку үш чыл иштинде чыып алган өшкүлеривистиң чөөгүн сайгарар бүдүрүлгө чок болган. Чөөгүвүстү үзүк-ховаганнар чип, эки шынарларын чидирип турган. Бо берге ажылды шуудадырынга ынчан көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы турган Юрий Оруспай бодунуң делгем били-биле дузалашты. Кожавыста Моолдун өшкү чөөгүн болгаш хой дүгүн болбаазырадыр, ону даштыкы рынокче сайгарар «Лидер Кашемир» компаниязы-биле чогуур керээни тургускан чүве. Россияның болгаш Моолдун чөпшээрелин ёзугаар Цагаан-Тологой эрттирилге пунктузунга 800 кил чөөктү, оон 300 кил өшкү дүгүн кирип, даштыкы рыноктуң эге чадазын басып, харылзааның оруун ынчаар ажиттымыс.

Ынчаарга Россияның Көдээ ажил-агый яамызы бо айтырыгже улуг кичээнге салып, регионнарда малдың уксаажыдылганын сайзырадыры-биле федералдыг дузаны көргүзүп чоруур. Бис боттарымыс тускай программаларны ажылдап кылгаш-даа, ооң боттандырылганын чедип ап шыдавайн турар-дыр бис.

Тыва уксаалыг өшкүлерниң уксаазын экижидери-биле тускай программаны катап тургузар, ону дарый бадыладыр болгаш чаксы үеде өшкү чөөгүнүң чыылдазының тускай хемчеглерин ажылдап кылыр үе келген деп санаар мен.

Ынчап кээрге, тыва уксаалыг малывыстың уксаазын

бадыладып, ооң ат-чарын алгыдып, интернет четкилеринче кирип, тарадыптар чүве болза, бо өшкүлерниң беримчезин иштики-даштыкы рынокче сайгарары белен апаар.

Селекция уксаажыдылга ажилының кол-ла дөзү, бирээде, эки элита класс-тыг бүдүрүкчү шээр малдар кошкар, хуналардан хамааржыр. Ийде, шынарлыг кылгаш, кириери. Үште, чазын хой, өшкүнүң чаш төлүндөн хураган, хунажыктарның шиллгезин кылгаш, күзүн үзүп алгаш, келир чылгы эки бүдүрүкчүлерни үндүрүп алыр херек. Улаштыр күскү эдержилгеде хойга кошкар салыры 10 айның 10–15 аразында, өшкүлерге хуналарны ноябрьның эгезинде салырга, март 15-те хойнуң төрүлдөзү, а өшкү төрүлдөзү апрельдин баштайгы хүннеринде төрүүрге, шынары эки болур. Селекция уксаажыдылганынга эки түңнел — боозадылга ажилы болур. Эртем ажилының түңнели шын үнүп келир.

Республикада чоннуң хуу малы-биле селекциялыг эртем ажилын кылыры берге болуп турар. Чижээ, хой малдың селекция талазы-биле эртем ажилы ажырбас, «Бай-Хөл» бүдүрүлгениң баазыныга кылып чорудуп-даа турган болгай. А тыва уксаалыг өшкүгө эртем ажилын шинчилээри белен эвес болуп турар. Ынчангаш «Уксаалыг мал кода-нын тургузар» деп тускай программаны тыва өшкүнүң баш санын өстүрери-биле ажылдап кылырын сүмелээр-дир мен.

Көдээ ажил-агый яамызы биле республиканың эртемденери сырый харылзаалыг болуп, кайда чаа эгелээшкиннер барын сонуургап, чүгле компьютер-биле кызыгаарлан-май, тывынгыр, шимченгир, бурунгаар көрүштүг ажылдаза чогуур.

/ Батаа КУНГАА, Эрзин кожууннуң «Уургай» бүдүрүлгезиниң удуртукчузу, ТР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажылдакчызы.

Тыва календарь орусчаан

Парлап үндүрүп турар тыва календарьларны черле орусчудуп болбас деп бодаар кижилер мен. Орус календарьлар ышкаш 12 ай эртерге, чаа чыл үнүп кээрге, тыва дылда календарьлар парлап үндүрүп турар. Тыва календарь дээн соонда, февраль айда чыл төнерге, база чаа чыл саны эгелээрге, үндүрзе, эки-даа ышкаш.

Бо чылдың календарын садып алырымга ында чылдың демдээ Кодан-даа, хүрээ-хиит-даа чуруу чок, купуннуг аъттар, зодияктар чуруу бар, багай кара хүннер-даа көргүспээн болду. Ол календарьны А. Лопсаң редакторлаан.

Мен сарыг шажынчы кижилер болгаш, баш дүгү кестирер хүннерни дыка сагыр мен. Ынчангаш календарьга багай кара хүннерни база бурган хүнүн айтып каар болза эки боор.

Тываларның Шагаазы база онзагай. Шаанда Шагааның болур хүнүн шупту кижилер билер турган. Ону календарьдан көрбөс, дээрден, сылдыстардан көөр турган. Ай биле Шолбан сылдыстың шонуп эртерин көөр. Ай биле чидиг сылдыстың эң чоок эртери — Шагаа хүнү болур. Ындыг хүн 2023 чылдың 4 айның 23-те болган.

Шаанда чон Шагаа кээрге, «Чыл келген, чылыг дүшкен» дижир турган. Шагаа эртенінде даштыгаа өггө чөленип алгаш, хүнге дөгеленип олурап турган.

/ Н.Д. ХЕРТЕК.

Ийи кадайның оглу, кызы

Хар-назыны улгадып, кырый бээрге, кижилер амытан чайгаар-ла чашкы шаанда ойнап өскөн чер-чуртун, ынчангы эш-өөрүн сактыр боор чүве деп улгады берген кырганнарывыстың чугаазын бо-ла дыңнаар бис. Ак-Туругнуң Суг-Бажы, Кара-Суг, Оонаккы, Сарыг-Хөлчүк ынчаар чырык көрүп төртүтүнген оолдарлыг аваларывыстың чер-чурту Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннар боор, амыдырал-чуртталганың аайы-биле олар Чаа-Хөл кожуунга кээп чурттап, амыдырал тудуп, хөй ажи-төлдү бодарадып өстүргеннери ол.

Бай-Тайгадан үнген Бегзи Каадыр-оолдун база Чөөн-Хемчиктен чоруткан бистиң ававыс Чадаана бети Сарыг-Хөлчүк арттың турлаг-хонаштардан ыңай: Чаа-Хөлдүн аржаан суглуг, ховар казымал

байлактарлыг, шээр, бода мал долган, тайга-таңдылыг: монгуштар, түлүштер аймаанга куда-дой болуп, чон аразынга аас-кежиктиг чурттап чораан ада-иелеривисти бо-ла сактып, аравыста чугаалажы-даа бээр бис.

Кырган-авам баштаан бо үш кижилер, чаңгыс черге чыгып хөөрежи бергенде каткы-иткизи-даа аажок, хөнекте шайы төнгүжеге чедир хөөрежирлер. Ачавыс даштыыртан кирип келгеш: «А богда, бо кадайларның чугаа-соодунуң төнмес-батпас деп чүвезин, даштын анай-хураган, мал-маганыңар көрүңер!» — дээш, бо-ла кончуттунар болгай. Ачавыс черле шириин кижилер. Ол хамаан-чок, чыл санаашкынының түңнелин үндүрүп турар үеде, төптөн келген даргалар мурнунга, клубка болган бүгү

чоннуң хуралынга ажилынга харысалга чок даргаларның, санакчыларның «ынча-мынча шээр-бода мал саны деп» — «дидирлээн» отчөдун тода эвес дээрзин шүгүмчүлээн. Ону хыналда-ревизия келгеш, бадыткаан болгай. Контораның бухгалтерия ажилдакчыларынга шыңгы сагындырыг берип, бирээзин ажилындан хостаан-даа.

Каадыр-оолдан бичиизи, Смирнов дээр бистен ийи хар бичии оол-биле кыштагда тей кырындан иелээн дарганнаар-бызаңнаар даайывыстың кылып бергени, ол үениң аът шанаа-биле дөмей, ийи талазында чалгынныг бичии ыяш шанаа-биле тей кырындан бадып чуңгулаар бис. Тей адаа чоогада бода мал кире бээр куй бар. Ында ыт төрүп алган дээрзин билер-ле болгай бис. А богда, күжүр дуңмам ша-

наан башкарып албас. Уг-биле баткаш, куйнуң барык аксынга аңдарлыр аңдарлырда, доңгайып кээп дүшкенин, тей кырындан көрдүм. Ыт куйдан үнгөш, кырында-ла барды! Ужазында алгы чүвүрүнүң дүвүндөн алгаш, ол-бо силгий-ле берди! Алгы-кышкы-даа аажок. Оглунуң алгызын өгдө авазы дыңнап кааш, халып-ла үнген. Тейниң адаккы ужуңда ыт чанында оглунуң арны-бажы көзүлбес куруг хар. Алгыраарга, аксында долу хар, карак-кулаа-даа көзүлбес. Оолдун авазының алгы-кышкызынга-ла боор, оолду мүн-не черде салыпкан, олче көрүп тур. Ытче көре-көре, оглунуң чүвүрүнүң хончузун бадыра аарак дорзуктааш, дегийт-ле ужазын бакылап, арты-иштин көргөш, ийи адыжын кожа туткаш, хаваанга үстүрүп, тейлеп, менче көргөш: «Бээр бадып кел. Ындыңда шанааң ап ал! Шанакты кааптар эвес».

Бага-ай-ла барып ап алдым. Кышкы өшкү кежи чүвүрүнүң ажиын көрүп, шыйбак чок болганывыска тейлевес аргажок. Ооң соонда бодап чоруурумга, чаш оолдарлыг ие ыт база угаан-медерелдиг-дир дээрзин угап билген мен.

Бай-Тайгадан, Чөөн-Хемчиктен амыдыралдың аайы-биле үнген ийи кадайның оглу, кызы айның чаазында, хүннүң экизинде амыдырал тудуп, хөй оолдарлыг, кыстарлыг, уйнуктарлыг, салгалдарлыг бооп кады чурттааш, үези кээрге, кижилер амытанның сөөлгү оруу — өске оранче чораандан бээр элээн үе эрткени бо. Оларның соон истээр ажи-төлү, салгалдары чүгле Тывада эвес, Россияның кайы-даа булуңнарында ажил-агыйның кандыг-даа адырларында ажылдап, чурттап, өзүп, неме-жип чоруурлары бо. ОМ-МА-НИ-ПАДМЕ ХУМ!

/ Маадыр-оол АРТАА.

Танцы – сагыш-сеткилдин илередин

Ноябрь 26-да "Сүбедей" спорт өргээзинге бичии болгаш элээди уруглар аразына амгы үениң самының чемпионаты болуп эрткен. Ооң кол сорулгасы өзүп олурар салгалды танцы спортунче хаара тудуп, спорттун бо хевирин республикага непередири болгаш уругларның чогадыкчы талазын сайзырадыры.

Шак мындыг хемчегни сөөлгү катап 2008 чылда эрттирген. Уттундуруп бар чыткан самның хевирин Тываның информастыг технологиялар техникумунун сургуулдары сактып, дедир эгидер саналды кирирге, техникумнун директорунун кижизидилге болгаш уругларның хейниити организациялары-биле

/ "Салгал" студиязының удуртукчузу Ч. Дилгидеж.

кады ажилдаар чөвүлекчизи Айдыс Айыжы деткип, ук чемпионатты организастан эрттирип турары бо. Ол ышкаш Амгы үениң самының чемпионатын техникумнун удуртукчузу, Аныяктар ажил-херэзниц талазы-биле агентилели, "Баштайгыларның шимчээшкини" хей-ниити организациязының регионалдыг салбыры, "Чашкы үениң навигатору", Культура, спорт болгаш аныяктар политиказының департаментизи, Спорт яамызы база

"Сүбедей" спорт өргээзи деткээн.

Танцы дээрге бодун сайзырадырының бир хевир дээрзин хемчегниң организакчызы Айдыс Айыжы демдеглээн: "Өөредилге черлеринде салым-чаяанныг уруглар дендии хей. Оларны сайзырадырынга шак мындыг чемпионаттар кончуг улуг ужур-дузалыг. Уруглар маңаа ай-айы-биле белеткенип келген. Оларның чемпионатка киржир күзели кыптыгып турар. Ниитизи-биле 8 команда киржири-биле чагыгы кириген турган. Оларның аразында кожууннардан командалар агаар-бойдустун уржуундан орук-чирикке уругларны аргыштылары айылдыг болганы-биле кээп шыдавайн барганнар. Дараазында чемпионатты келир чазын, өөредилгеге шаптыктавас үени көрүп тургаш, эрттирери планнаттыг. Ынчан олар ыяп-ла кээп киржир дээрзинге идегеп тур бис".

Эгезинде чүгле 15-тен 22

хар чедир уругларга чарлаар деп турган. Чемпионатка киржир күзелиг эге болгаш ортумак класс өөреникчилери хей болганы-биле ийи аңгы бөлүккө эрттирген. Оларның белеткели студентилерден канчап-даа чыда калбас.

Чемпионаттын түңнелинде бичии уруглар аразына "Салгал" студиязы тиелекчи болган, а 2-ги чери "BOOZUUT" командасы чаалап алган. Улуг уруглар аразына "Амгы үениң танцы студиязы" тергидээн. Тываның Көдээ ажил-агый техникумунун суургулдары 2-ги черге төлөптиг болганнар. Тиелекчилерге белеткенип турар бөлгүмнеринин материалдыг баазазын чаартып алыры-биле сертификаттарны тывыскан. "Танцы бөлүктөрүн улаштыр сайзырадырынга дөгүм болуру-биле, оларга чүү херегин көрүп тургаш, шаңнал кылдыр алган сертификаттарының түңүгө дериг-херекселдерни садып алыр арганы тургускан" – деп, Айдыс Айыжы чугаалаан.

"Салгал" студиязы чаа-ла 1 чыл болуп турар-даа болза, боттарының адын үндүрүп, Россия иштинге элээн хей мөөрейлерге киржип каапкаш келген. Оларның мурнунда ам-даа хей-хей сорулгалар бар.

"Чыл дургузунда Красноярск, Кемерово, Новосибирск хоорайларга мөөрейлерге киришкеш келдивис. Келир чылын март айда Москва чорутурун планнап тур бис. Эрткен айда Бүгү-российжи хореография мөөрейинин шилилге чадазынга тиелекчи болгаш, келир чылдың ноябрь айда Сибирь Федералдыг округту төлээп киржир бис. Бөгүнгү мөөрейге тиелекчи болганывыска дендии өөрүп тур бис. Бир дугаарында, хореограф башкывыс Алдын-Сай Доржуга четтиргенивис илередир-дир бис. Ол ышкаш мөөрейниң организакчыларына база амгы үениң самын катап эгилдирип турары дээш, өөрүп четтирдивис. Кол-ла чүве уругларга болгаш чогаа-

дыкчы ажилга ынак болуру" – деп, студияның удуртукчузу Чаяна Дилгидеж чугаалаан.

"Аныяк-өскенге мындыг хемчеглерни эрттирип турарына өөрүп тур мен. Танцыларның ниити композициязы-даа, утказы-даа кончуг эки-дир. Бо чемпионатты регионнар аразына база эрттирер кылдыр сайзырадырын сүмелеп тур мен" – деп, жюри даргазы Кызыл Куулар чугаалаан.

Шак мындыг хемчеглер уругларның командага ажилдап, бодун көргүзүп билиринге, корум-чурумга өөредип турар. Ол ышкаш психологтарның чугаалап турары-биле алырга, танцы – уругнун сагыш-сеткил хайныгышкынын илередирине кончуг ажыктыг болгаш багай аажы-чаңны тыылдырбазының эң эки аргазы.

/ Чыжыргана СААЯ.
Самба НОРБУЖУКТУҢ
тырттырган чуруктары.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
кабт 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албаннун
Енисей эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2640 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10